

הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין

טובה חכמה עם נחלה

(א)

דומה שקשה לחדש דבר בסוגיית יחסי תורה וחכמה¹. מה לא נאמר ונטען בנדון במרוצת הדורות? מאידך גיסא, ברור שקשה להסתפק בקיים, שכן אין לבעיה זו אלא מקומה ושעתה. לא בכל תקופה עולה היא על שולחן מלכים (ולעובדה זו כשלעצמה משקל משמעותי). כלום התמודדו הש"ך או ר' עקיבא איגר עם דנטה או דיקרט? אך כשהיא אמנם מתעוררת, לא ניתן לקיים בה דיון רציני ללא מודעות ורגישות למציאות קיומית ותרבותית ספציפית, על כל היבטיה וגווניה; ומכאן המקום לניסוח מעודכן של ויכוח עתיק.

כן, לפחות, מנקודת ראותם של מחייבי שילוב תורה וחכמה. לשוללים, גישה שונה לחלוטין. מקורותיהם ונימוקיהם עימם – אם "והגית בו יומם ולילה", אם "על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה", ואם "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא" – ואלה, החלטיים וחד-משמעיים, הרי שהם תקפים בכל עידן ועידן. אמנם גם בתפיסה הזאת יש מקום לחריגים. בשולי הסוגיא הדנה באיסור לימוד חכמה יוונית, שואלת הגמרא: "וחכמת יונית מי אסירא, והאמר רב יהודה אמר שמואל משום רשב"ג: עיני עוללה לנפשי מכל בנות עירי' אלף ילדים היו בבית אבא, חמש מאות למדו תורה חמש מאות למדו חכמת יונית, ולא נשתייר מהם אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא. אמרי שאני בית רבן גמליאל שהיו קרובים למלכות וכדתניא המספר קומי הרי זה מדרכי האמורי, אבטולמוס בר ראובן התירו לו

1. אני מעדיף מונח זה על פני "דרך ארץ" או "מדע", הן מפני שהוא השגור בפי חז"ל – "חכמה יש בגויים" – והן מפני שהיקפו נרחב יותר. ל"דרך ארץ" בהקשר זה, יש, לפי רוב הראשונים, משמעות של מלאכה ועיסוק ביישובו של עולם; עיין אבות פ"ב מ"ב ובמפרשים על אתר, ובמשפט עם הארץ לרב גרינשפן (פרק א), "למדע", במשמעותו המודרנית (למעט זו של הרמב"ם) יש צליל מקצועי – אקדמי צר בהרבה ממשמעות "חכמה". השתלשלות המונח דומה לזו של Scientia הלטיני ותולדותיו; והתפתחות זו מעוררת מחשבה כשלעצמה. עיין s.v.science; O.E.D.; משמעות המונח בכתבי הקודש, "לשון מקרא לחוד") ובעיקר בספר משלי, מחייבת דיון כשלעצמו.

לספר קומי מפני שהוא קרוב למלכות, של בית רבן גמליאל התירו להם לספר בחכמת יונית מפני שקרובים למלכות². וניתן, כמובן, להקיש ולהקביל. ואף על פי כן ברור כי התנגדות נמרצת, המושתתת על גורמים הלכתיים והשקפתיים כאחד, יכולה להתעלם מהיבטים מקומיים הרבה יותר מאשר גישה, מאוזנת מפאת עצם תוכנה ומהותה, הדוגלת בשילוב תורה וחכמה – אך זאת, בצורה ובתנאים מסויימים.

ליבון ממצה והולם של ענייננו חייב לכלול דיון הלכתי יסודי ומקיף על כל היבטיו וסקירה היסטורית נרחבת של השתלשלותו במשך הדורות. מסה קצרה זו אינה מתיימרת להציג לא זה ולא זו. בהמשך נתייחס כמובן לשני המישורים, אך הגשמת משימות אלו אני משאיר לזירה אחרת. כאן, רק אקדים ואומר, כי אני יוצא מתוך הנחה כי, מצד ההלכה, מדובר בדבר הרשות. לאמור, זו תופעה שהיא רחוקה מלהיות סתמית ונייטראלית אלא לגביה ככלל אין לא חיוב ולא איסור, ונותר, אם כך, מרחב לשיקול דעת וגישה דיפרנציאלית. נוסף על כך, מבחינה היסטורית מדובר בנושא השנוי מקדמת דנא במחלוקת, כשלמסורת של שילוב תורה וחכמה יש אמנם יסודות מבוססים ומכובדים, אך המתנערים והמתנגדים היו, במיוחד בעבר הקרוב, ללא ספק, הרוב. על רקע זה, אשתדל לבחון את העניין לגופו, הן בנושא מופשט והן במסגרת המציאות התרבותית דהאינדינא.

(ב)

הטיעונים נגד העיסוק בחכמה כללית (או, כדרך שאחרים העדיפו לכנותה, חכמה חיצונית), מוצקים ומורכבים, ויש לעמוד עליהם בהמשך. אך אולי החזק ביותר הוא גם הפשוט ביותר: מה התועלת והטובה שבתופעה, ולמי משלומי אמוני ישראל הדבר נחוץ? מן הראוי, אם כך, לפתוח את הדיון בנקודה זו – בין היתר, כדי להעניק לו אופי ענייני ולהבטיח שלא ישקע, כבר בראשית דרכו, לרמה של אפולוגטיקה מתגוננת.

ובכן, מה אמנם התועלת? ראשית, ישנו, בעליל, היבט מעשי, ולו כשלעצמו שני פנים: אישי וציבורי. ליחיד, יכולה חכמה להעניק מקצוע ממנו יתפרנס, יכולת לתפקד כאדם וכאזרח בחברה מורכבת, וכושר התמודדות מקיף ומעמיק עם סביבתו הפיזית והאנושית. לחברה, היא מציעה תרומה לאיכות חיים, מידה של קידמה מדעית וכלכלית, ומימד של שליטה יחסית על סביבתה. "ידע זה עוצמה" – אמר ביקון, נביא תורת

2. בבא קמא פג ע"א וסוטה מט ע"ב; והשווה ירושלמי שבת פ"ו ה"א ועבודה זרה פ"ב ה"ב.

המדע המודרני, בראשית המאה השבע עשרה. את הסיסמה הזאת, לטובה ולרעה כאחת, חרתה התרבות המערבית על דגלה ועל לוח לבה; ואת פירותיה, אם ברוכים ואם באושים, אנו אוכלים מדי יום.

ברם, אין דיונונו מצטמצם, כמובן, לתועלת פרגמטית גרידא. ויכוח מתמשך הוא, מסוקרטס ופרוטגורס ועד דיואי וויטהד – כלום יש לחתור לחכמה לשמה או כדי להסתדר בחיים, במישור זה של הדיון ובמשמע זה או אחר שלו – עמדת התורה ברורה. "תלמיד שגלה לעיר מקלט", פוסק הרמב"ם, "מגלין רבו עמו, שנאמר 'וחי' עשה לו כדי שיחיה, וחי בעלי חכמה ומבקשיה בלא תלמוד תורה כמיתה חשובין"³. ואם כי דברי הרמב"ם מתייחסים לתלמוד תורה, בעל משקל סגולי ייחודי, אין ספק כי קעקוע הפרגמטיזם המשתקף בדבריו תקף לגבי חכמה בכללותה.

באשר לסוגייתנו, ניתן, אם כן, לדבר על תועלת רוחנית. זו מתפצלת למרכיבים שונים, מהם הקשורים לתורה ומהם המנותקים הימנה. במישור הראשון, חכמה תורמת במישרין להבנת תורה ויישומה. מדעים שונים יכולים לסייע בפרשנות מקורות יסוד – אם על ידי פיענוח החומר הלשוני והעובדתי והבהרתו, ואם על ידי הגדרת וניתוח המציאות הפיזית והחברתית לה הם אמורים להתייחס. אם, לדוגמא, קבע הרא"ש בתשובה כי ביישום דיני הרחקה שכנים יש להגדיר בכל דור מה היא ההרחקה המקבילה לשיעורים שקבעו חז"ל, "דילמוד סתום מן המפורש ובכל הזיקות שלא נתפרשו בתלמוד שיעור הרחקותיהן בכדי שלא זיק"⁴, ברור שמשימה זו מחייבת הכרת המציאות העתיקה וזו דהאידינא כאחת על מנת להגיע לתרגום הולם. ואם באנו לקבוע זיקת "זמרא מנא לן דאסיר? שרטט וכתב להו: אל תשמח ישראל אל גיל כעמים"⁵ למוסיקה קלאסית, נתקשה להכריע ללא הכרת השוני בין אופי נגינה מזרחית עתיקה לבין בטהובן וברדמס.

תרומה זו להבנת תורה ויישומה חשובה כשלעצמה, אך היא רחוקה מלמצות ערכה התורני של החכמה. מעבר להארת נקודות ספציפיות, יש בה כדי לסייע להתוויית גישה ודרך – וזאת, ביחס לתוכן וצורה כאחד. מיומנות בתורת המדינה מפרה חשיבה בתחום סנהדרין ומלכים כדרך שידיעת תורת הלשון מחדדת עיון בהפלאה ותנאים. וכלום אין קשר בין סדר ועריכת "משנה תורה" לבין זיקת הרמב"ם לתרבות הכללית שאפפה אותה? אין להגזים בנדון. הגזמה מוטעית ומסוכנת כאחד, והדבר בציפור נפשנו הלאמדנית. אך אין גם לזלזל בו.

3. פ"ז הלכות רוצח ושמירת נפש ה"א. ועיין פ"ו הלכות גזילה ואבידה ה"א.

4. שו"ת הרא"ש, כלל קח ס"י.

5. גיטין ז ע"א.

ברם, גם בהעשרה זו לא תמה תרומתה הרוחנית של חכמה כללית. מבעד להפריה, השלמה, פרט להארת מוקדים או הרחבת אופקים תורניים, תרבות כללית מפתחת, בהיקף ובעוצמה תחומים וכישורים אשר תורה, בהגדרתה המדוייקת והמצוצמצת, בקושי מתייחסת אליהם. הכרת עולמו של הקב"ה, לא רק במתכונתו האידיאלית ההלכתית אלא בהתגלמותו בפועל, ביקום ובהיסטוריה; עיצוב והכרת עולם יצירת בשר ודם – בעיקר תחום האמנות, על כל שלוחותיה; בדיקת נבכי נפש האדם, על כל נבכיה וסדקיה; בכל זה, תורה, במובן המקובל, עוסקת רק מקופיא. כמובן, הואיל וההלכה אמורה להתגלם במציאות פיזית ואנושית, העיסוק בה כולל שפע של הנחות וקביעות לגבי טיבה: "חזקה אין אדם פורע תוך זמנו", "אי אפשר לעליון לבוא עד שלא בא התחתון", וכו' וכו'. ברם, ההלכה הנורמאטיבית והאופרטיבית לעולם במרכז, ולא ההווי בו היא מיושמת. והרי כל בר בי רב מכיר היטב את סלידת עולם התורה ממחלוקת "במציאות". גדולי תורה עסקו במישורים הכלליים האלה – לעיתים, אף במסגרות הלכתיות, דוגמת הלכות יסודי התורה והלכות דעות להרמב"ם. במיוחד הופנתה תשומת הלב למישור הפסיכולוגי – ותנועת המוסר הלא הינה דוגמא בולטת לכך. עם כל זאת, ודאי שדיונים מקיפים ויסודיים בתחומים אלה אינם ממוקדי עולם התורה, והתיאור הקודם, "מקופיא", בעינו עומד.

ישנם הגורסים, כמובן, כי לפי שכאלה הם פני הדברים אין לתחומים אלה ערך. אך למי שסובר שההתבוננות בסיפור השמים והגדת הרקיע שייכת לקיומו הרוחני; למי שזכירת ימות עולם חשובה כשלעצמה ואף מסייעת להתמודד עם הבנת דור ודור; מי שרואה בחדירה לעקוב מכל ואנוש משימה מוסרית ואנושית – ימצא בחכמה שלצד תורה (לפי הגדרת חז"ל) מקור לתבונה, לרגישות, ולהשראה רוחנית.

בסיום הרשימה, ניתן לציין מימד הכרוך במיוחד בפן אחד של חכמה כללית: מימד ההשוואה. מדעי הטבע נתפסים בעיקר כתוספת על תורה –

6. לסלידה זו, הרווחת למדי בעולם הישיבות כיום, יש כמובן, מקור בחז"ל ובראשונים. עיין, לדוגמא, ירושלמי תרומות פ"ג ה"א, "דבר שאפשר לך לעמוד עליו חכמים חלוקין עליו (בתמיהה)" (לגבי מעמד המד שבקישות); ירושלמי חלה פ"א ה"א, "ויבדקה" (לגבי מעמד אורז לגבי לחם); והידושי הרמב"ן, ריש אלו טריפות: "מה שנחלקו ישראל בסרפה אם היא חיה או אינה חיה תמוה הוא איך לא בדקו הדבר בנסיגנות הרבה". ברם, בדוגמאות אלה דומני שהדגש הוא על אפשרות הבירור, וחוסר האחריות ההלכתית המשתקפת בהעדר בירור, ולא כל כך על תוכן הנושאים השנויים במחלוקת, ואכמ"ל.

7. ברם, יש לציין כי במדרש (איכה רבתי ב, יג) ההקשר בו מוזכרת חכמת הגויים, אינו מחמיא להם: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגויים תאמין הרא הוא דכתיב והאבדתי חכמים מאדום ותבונה מהר עשור".

לכל היותר, כמקבילים, אך ללא קשר מהותי ופנימי עם דבר ה'. לא כך פני הדברים ביחס למדעי הרוח והחברה. אלו גובלים בעולמה של תורה. ובמידה רבה עוסקים בבעיות ותכנים המעורים במרכזה. מכאן הסיכוי והסיכון, ההפריה והחיכוך, המיוחדים להם וללומדיהם. העיסוק בתחומים אלה מרחיב אופקי השוואה – בחלק, מפני שהם מספקים לנו תומר להשוואה, ובחלק, מפני שהם מעודדים ומטפחים כושר ההבחנה במישור הקיומי והרוחני. זוהי ללא ספק חרב פיפיות. היא מטפטפת – ולעיתים אף מזרימה – יחסיות, ובכך היא עלולה לכרסם בשינוע פנימי באמיתותה האבסולוטית של תורה. הבחילה שבני תורה רבים מרגישים מעצם המונח "משפט עברי", לדוגמא, נובעת מן המסר הפסיכולוגי הסמוי המשתמע הימנו, כי אין מדובר במסכת ייחודית של "דבר ה' זו הלכה", אלא במערכת בין מערכות. בידי קלי דעת, עלולה ההשוואה לעורר ספקות לגבי מחצבם של היבטים תורניים מסויימים. ואף כשסכנה זו אינה מרחפת, יתכן שתחושת הייחוד של אותם היבטים תישחק. ישנה מנטאליות אשר זיקתה לשלושת ברכות "שלא עשני" שיהודי מברך מדי יום ביומו נפגעת כשנודע לה על מסורה כי סוקרטס או אפלטון "מדי בוקר הודה לשמים על שנולד זכר ולא נקבה, בן חורין ולא עבד, יווני ולא ברברי"⁸. ברם, להשוואה זו יש בהחלט אף היבטים חיוביים – וחז"ל, כידוע, עמדו עליהם מצד אחד, מתוך ראיית השוני בוקעת ועולה דווקא העמקת תודעת הייחודיות, בבחינת "ראו מה בין בני לבן חמי". והרי למטרה זו אף הותר לכהן, על פי הסוגיא בברכות (יט ע"ב) להיטמא בטומאת מת דרבנן: "דאמר ר' אלעזר בר צדוק מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו אלא אפילו לקראת מלכי עכו"ם שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי עכו"ם"⁹. מצד שני, העמקת הבנת תורה. המבחין בין תכלת לכרתי עומד, תוך כדי הבחנתו, לא רק על השוני שביניהם אלא על אופיו הספציפי של כל אחד כשלעצמו. אדם הלומד שפה זרה מגלה הרבה על שפת אם שלו בפרט, ועל האדם כ"נפש חיה", "רוח ממללא" בכלל, דברים שלא העלה על דעתו כל עוד היה מעורה בתרבות לשונו הטבעית והמקורית, בלי להשקיף עליה לאור מושגי-על אוניברסאליים. וכך בתחומים מקבילים. הידיעה כי נושא מסה זו, מעמד תרבות כללית במסגרת מסורת דתית, נידון בנצרות ובאיסלם כבעולמנו, תורמת לניתוח וליבון הבעיה, בהוסיפה לדיון ההלכתי המובהק – שהוא, בעבורנו, כמובן, היסודי והקובע – היבטים רוחניים כלל – אנושיים.

⁸. 31 (בתרגומי). Moses Hadas, *The Living Tradition* (New York, 8. 1969), p.

⁹. גמרא מדובר בבית הפרס ובארונות שיש בהם פותח טפח שגורו עליהם משום ארונות שאין בהן פותח טפח. אין להקיש, אם כך, לגבי טומאות מת דרבנן אחרות – כגון גולל

(ג)

לדבקים בצידקת שילוב תורה וחכמה, שיקולים אלו נשמעים משכנעים למדי. ברם, הגישה הרווחת בעולם הישיבות היום, ככרוב דורות עברו, שונה לחלוטין. לגביה, תרבות כללית מהווה נטע זר בכרמה של תורה – מיותר במקרה הטוב, מסוכן במקרה החמור. מיותר בשני מובנים. ראשית, ישנם המגדירים את הידע והמיומנות המושגים על ידה כחסרי כל ערך רוחני – או, לחילופין, כבעלי ערך כה זעיר שאינו יכול להצדיק השקעה משמעותית של מאמץ, תשומת לב, ומשאבים. מאידך גיסא, ישנם המכירים בנחיצות הכושר והכלים, אך גורסים כי ניתן להשיגם ללא רעייה בשדות זרים. "הפוך בה והפוך בה דכולא בה". וכיוון שכן, יש להשלול את העיסוק בחכמה משלוש בחינות. יש בו משום עוון ביטול תורה, במובן ההלכתי המובהק; רוחנית, בכך מחטיאים הזדמנות להתירוממות והתעלות מתוך זיקה לעולמה של תורה; נפשית, נגרם נזק על ידי מגע עם הווי שהינו אולי סתמי, אך דווקא בכך הוא מרוקן ופוגע.

שאלת נחיצות תכני החכמה היא עקרונית, ויש לדון בה במישור מחשבתי וערכי. אך שאלת אפשרות השגתם מתוך מקורות תורה מובהקים הינה עובדתית – ויש להעמידה במבחן המציאות. בהקדמתו לתורה קובע מאור עינינו, הרמב"ן, כי מ"ט שערי בינה נמסרו למשה רבינו, וכי אלה כללו היקום כולו: העולם הטבעי, על כל רבדיו, העולם האנושי – "שיתבונן סוד הנפש וידע מהותה וכוחה בהיכלה ויגיע למה שאמרו גנב אדם יודע ומכיר בו, נואף אדם יודע ומכיר בו, נחשד על הנידה יודע ומכיר בו, גדולה מכולן שמכיר בכל בעלי כשפים". והמציאות השמימית, פיזית ומיטאפיזית כאחת. וכל זה, מסביר הרמב"ן, נכלל בתורה: "וכל הנמסר למשה רבינו בשערי הבינה, הכל נכתב בתורה בפירוש, או ברמזה בתיבות או בגימטריאות או בצורת האותיות,

ודפק, לדעת הרבה ראשונים – שכן מסתבר שטומאות אלו קלות מאחרות מן הסתם, מפני שאין כאן טומאה ברורה, ולו מדרבנן, אלא חשש וגזירה. בבית הפרס (שאמנם יש לו חלות שם מדרבנן, והראיה, שהרי נאמר לגביו אין אדם אוסר דבר שאינו שלו) הרי הקילו במנפח והולך, לפחות לדבר מצוה, ובארונות הרי אין כאן אלא גזרה. וידוייק בלשון הרמב"ם (פ"ג הלכות אבל הי"ד) שלגבי כבוד הבריות כתב שכהן "מיטמא בטומאה מדבריהם" (אם כי הדוגמא שציין היא של בית הפרס), וכמו כן, לגבי ההיתר לדון עם העכו"ם ולערער עמהן, ואילו לגבי הליכה לראות מלכים, שמוזכרת בין שני דינים אלה, פירט רק דילוג על גבי ארונות. המחבר (סימן שעב) השמיט דין זה – אולי מפני שהטור קבע, על פי התוספות, שבזמן הזה רוב ארונות אין בהן פותח טפה, והיות ואין ההיתר תקף לגבי טומאות דרבנן אחרות, לא היה לו מה לפסוק בנדון. אך עיין ברמב"ם, פ"ב הלכות טומאת מת ה"ו ובראב"ד שם.

בכתובות כהלכתן או המשתנות בצורתן... או בקוצי האותיות ובכתריהן... ושם במדרש שיר השירים רבא אמרו: כתוב 'ויגד לכם את בריתו', ויגד לכם ספר בראשית שהיא תחילת ברייתו של עולם 'אשר צוה אתכם לעשות עשרת הדברים', אלו עשרת הדברות, עשרה למקרא ועשרה לתלמוד. וכי מנין יבוא אליהו בן ברכאל הבוזי ויגלה לישראל חדרי בהמות ולויתן, ומנין יבוא יחזקאל ויגלה להם סתרי המרכבה, הדא הוא דכתיב: 'הביאני המלך חדריו'. כלומר שהכל נלמד מהתורה. ושלמה המלך ע"ה, שנתן לו האלקים החכמה והמדע, הכל מן התורה היה לו, וממנה למד עד שידע סוד כל התולדות, ואפילו כוחות העשבים וסגולתם, עד שכתב בהן אפילו ספר רפואות וכענין שכתוב וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר¹⁰.

עדות נחרצת לפנינו על חשיבות הכרת העולם והאדם, ובמקביל, קביעה ברורה ש"הפוך בה והפוך בה דכולא בה". מה משמעות הדברים ומה הן השלכותיהם? במישור הסוד המסור ליודעי חן, אליו מתייחס הרמב"ן בעליל, היא ברה כחמה. ולנו, כמאמינים בני מאמינים, אמת לאמיתה. אך מה לגבי המישור המעשי? מי משלומי אמוני ישראל מתעלם כיום מקידמת הרפואה המודרנית בהסתמכו על ידיעת "סוד כל התולדות" המעוגן בתורה? ההנחה הרווחת והנכונה הינה כי אמנם הסודות כמוסים בה, אך בהעדר שלמה, אליהו, ויחזקאל לפענחם, אנו נאלצים לפנות למקורות חילופיים. גישה זו מקובלת כמובנת מאליה ביחס למדעי הטבע. אדרבה, לגביהם מפורסמת אימרת ר' ישראל שקלאווער בשם הגר"א כי ככל שיחסר לאדם בידיעת הטבע יחסר לו פי שבעה בידיעת התורה. ברור כי המצב שונה במישור הרוח. אך האמנם טוטאלית? בתחום זה, עולמנו ללא ספק עשיר, שוקק, ושופע – עשיר לאין ערוך משל אומות העולם. "אל מי ידמו משיחך", שאל ר' יהודה הלוי, שהכיר את התרבות הכללית על בוריה, "ואל מי נביאיך ואל מי לוייך ושריך"?¹¹ אך האם, בהישג יד וגלוי לעין, יש בו הכל? היקף, שיטתיות, עוצמה, ריכוז והתמקדות – את כל אלה ניתן לעתים למצוא דוקא בעולם החכמה יותר מאשר בעולמנו. לא על חינום התפעל הרמב"ם מאריסטו. המדובר בתוכן וצורה גם יחד. היכן, באוצרותינו, נמצא יצירה הממחישה מצוקת אב נחלש ונטוש בעוצמת *King Lear*? מי, מרבבות אסירינו, תיעד חוויות מעצרו בספרים מאלפים ומרשימים ברמת *De Consolatione Philosophiae*, של בואיתיוס, *A Sialogue of Comfort*, של תומס מור, או *Widerstand und Ergebung* של בונהופר? לכמהים להציץ

10. הקדמת הרמב"ן לספר בראשית; במהדורת הרב שעוועל, עמודים דה.

11. "ציון הלא תשאליו", שורה 30.

לנבכי נפש מתייסרת ומתפתלת בגששה לקראת עיצוב דרכה הדתית והתיאולוגית, הנוכל להציע אוטוביוגרפיה המתקרבת לווידויי אוגוסטינוס או *Apologia Pro Vita Sua* של נוימן? יתירה מזו, לכמה יצירות גדולות יש אף מימד פרשני ביחס לדברים שבקדושה. האין תפיסת העקדה מתחדדת על ידי קירקגורד או הבנת עתליה ושמשון מתעשרת על ידי רסין ומילטון?

למי שאיננו מכיר את החומר הזה, קשה לענות על השאלות האלה – וממילא, הוא נוטה להשיב בקלות. אך מקובלים עלינו דברי רבי אליעזר (נידה ז ע"ב): "אין אומרים למי שלא ראה את החודש יבא ויעיד, אלא למי שראהו". יובהר בזאת. אין במה שנאמר כאן פגיעה, ולו כמלוא נימה, בכבוד גדולי ישראל או כנסת ישראל. לעולם התורה והקדושה שיצרנו, בהיותו ליבון ופיתוח דבר ה', משקל סגולי ייחודי לחלוטין. לא נחליף ולא נמיר את הש"ך בכל אוצרות הבריטיש מוזיאום. אך עובדה זו אינה מחייבת אותנו להעריכו כמשורר מעבר לדנטה או דן, ואינה תובעת ממנו להתעלם מיצירות בני דורו, פסקל או ניוטון. דווקא מפני שייחודנו וייעודנו כל כך קשור בתורה, לא הספקנו – ולא יכולנו להספיק – את הכל. כולל דברים התורמים לקיומו הרוחני של היהודי. כשחז"ל קבעו שחכמה, לעומת תורה, נמצאת בגויים, יש להניח שהם התכוונו גם לחכמה שאינה נמצאת בינינו. ודאי שאין לזהותה עם תורה או להשוותה אליה. אך לא משום כך היא מיותרת. האם נציע פרוסת לחם נוספת למי שמבקש מרק או חמאה?

היצמדות החמאה ללחם יכולה גם להשפיע על אופייה. אעזר כאן באנלוגיה הלכתית – אף היא קשורה ללחם. רבי יוחנן בן נורי וחכמים נחלקו לגבי אורז, האם מעמדו כשל חמשת המינים בכל הנוגע לדין לחם אם לאו. ההלכה כחכמים. ואף על פי כן שנינו (חלה פ"ג מ"ז): "העושה עיסה מן החטים ומן האורז אם יש בה טעם דגן חייבת בחלה ויוצא בה אדם ידי חובתו בפסח ואם אין בה טעם דגן אינה חייבת בחלה ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח". בביאור המשנה נאמר בירושלמי כי האורז נגרר אחרי החטים – כלומר, לא רק בולע את טעמו בהיותו שומר על זהותו אלא משנה את מהותו. וכדרך שהסביר הרמב"ן: "שמעינן השתא דטעמא דמתניתין משום דאף על גב דעיסת אורז פטורה דלאו לחם היא, ומיהו כי מערב לה בהדי דגן ואית בה טעם דגן הדגן גוררו לעשות הכל לחם להתחייב בחלה"¹². מעין זה, ניתן להציע גם ביחס לענייננו. ישנם תכני חכמה אשר כשלעצמם בשום

12. "הלכות חלה להרמב"ן" (נדפס בסוף מסכת בכורות בש"ס וילנא על ע"א) בגמרא בזבחים (עח ע"א) נאמר בנימוק המשנה כי נותן טעם רבוב דאורייתא – כלומר, מדין טעם כעיקרו. על הצורך בשני החסברים, עיין בהמשך דברי הרמב"ן שם; וביתר הרחבה, בחדושי רבנו חיים הלוי, פ"ו הלכות חמץ ומצה ה"ו.

פנים ואופן אינם תורה ואינם משתווים לתורה, אך בהיותם מעורים ומושרשים בנוף תורני הם הופכים להיות חלק הימנו. ודאי, לא כל חכמה. לפי מסקנת הירושלמי, רק אורז נגרר ורק עם חטים. אך גם נתח זה הנגרר משמעותי.

גם כשמימד זה חסר, אין לראות חכמה כמיותרת מתוך הנחה שהכל גלום בתורה, שכן לעיתים דווקא החכמה היא המסייעת לנו להעריך ולהבין נכון את אוצרות התורה עצמה, ולא דווקא במישור הפרשני הישיר. מעבר לו, ישנן דיסיפלינות המפתחות כוחות והרגלים המאפשרים חדירה יותר עמוקה לכבשונה של תורה. דמיון שהועשר במיגזרים אחרים עלול למצוא במדרשים, או אולי במקרא עצמו – בלוח זמנים הסמוי בתוכו, במערכת יחסי אנוש המגוללת בו, בצלילי נפש טראגית או הירואית – את הטמיר ונעלם לגבי אחרים. "איהו חזא ואינהו לא חזו". נשמה גדולה אמנם אינה זקוקה לכך. מה כבר צריך להוסיף על ראייתם הנוקבת של הנצי"ב או ה"משך חכמה"? אך לגבי רובנו, המצב שונה.

(ד)

נזקקנו עד כה לשאלת יחסי תורה וחכמה כאל בעיה עצמאית. זיקה כזו הינה בהחלט לגיטימית; ואף על פי כן, דומה שמבחינה מחשבתית, אם כי לאו דווקא מתוך כורח הגיוני, ניתן לראותה כמעורה בשאלות אחרות, נרחבות ויסודיות יותר. יש לציין לפחות שני הקשרים. הראשון הינו יחס מעשי בשר ודם למעשי הקדוש ברוך הוא. כמעט בכל מסגרת שבה התנהל פולמוס לגבי שאלתנו או המקביל לה, דגלו תומכי ההומאניזם בערך החכמה. אין זה דרך מקרה, וההשלכה לדיונונו ברורה. תורה דבר ה' היא, ואף כשאנו מכירים בתרומת חכמי ישראל לפיתוחה ולעיצובה, כולל קביעת "לא בשמים היא" המזדקרת מן הסוגיות הנועזות על רבי אליעזר ורבה בר נחמני¹³, עדיין כולה, כולה, שופר מלכותא דרקייע. חכמה, כנגד זה, מתבטאת ביצירה אנושית. היא יונקת מהשראה אלקית, "כי ה' יתן חכמה, מפיו דעת ותבונה". אך תרבות, הינה, ביסודה, ביטוי מובהק לכוחות האדם ושאיפותיו. ומכאן שכל שבתפיסה דתית גוברת ההערכה לאדם, ככל שישנה נכונות לחשוב בכיוון תשובתו המפורסמת של רבי עקיבא לטורנוסרופוס הרשע, שבמובן מסויים, "מעשה בני אדם משל הקב"ה"¹⁴, גדלה הנטייה להעניק לגיטימציה לעיסוק בחכמה. אין כאן, כאמור, כורח הגיוני, אך נטייה נפשית בהחלט קיימת.

13. עיין בבא מציעא נט ע"ב ופו ע"א.

14. תנחומא, ריש פרשת תזריע.

והוא הדין לגבי השאלה המישנית של חכמת העמים. מבחינה היסטורית, ברית כרותה בין ההומאניזם לבין האוניברסאליזם. הזיקה כפולה – לכשנרצה, דרסטרית. מצד אחד, הומניסטים דולים ממקורות משותפים, אם מתרבות-על-לאומית הווה, ואם ממעיינות מסורת קדומה, כדוגמת המורשת הקלאסית האירופאית. קשר כזה הופך להיות גורם משפיע, בעל דינאמיקה משלו. מאידך גיסא, הם עושים זאת מפני שמתוך הערכה לאדם, הם מחפשים אותו בהתגלמותו הטובה והיפה ביותר. ארנולד, נביא ההומאניזם הוויקטוריאני, הגדיר ביקורת (בשבילן, כמעט שם נרדף עם תרבות) כחיזור אחרי "הטוב והיפה ביותר שידוע ונחשב בעולם"; ותרבות עצמה כ"לימוד השלמות"¹⁵.

ובכן, מי שעינו צרה בהומאניזם יהודי – בין היתר, מפני שהוא רואה בו כלאי כרם שלמה עם תבואה זרה – ידחה גם תרבות כללית. אך במידה שאדם רואה בהומאניזם, מובן ומוגדר לאשורו, פן אמיתי וחשוב של היהדות – בהשקפת עולם הרואה באדם, בראש וראשונה, צלם אלקים, כלום ניתן לראות נימה הומאניסטית רק כפרי פיקו דלה מירנדולה או אירסמוס? – באותה מידה יהיה פתוח לעיסוק בחכמה ובשילובה עם תורה. ודאי שבמסגרת היהדות, גבולות ברורים להומאניזם ולאוניברסאליזם כאחד, וחצייתם מובילה לכפירה ועבודה זרה גם יחד. אך בתוך הגבולות, יש מקום לתפיסות שונות, וכאן מקור לחילוקי דעות לגבי בעייתנו.

ההקשר השני עוד יותר מקיף. מנקודת ראות מסויימת, מוקד בעיית תורה וחכמה – או בניסוחים מקבילים, תורה ומדע או תורה עם דרך ארץ – אינו טיב או משמעות הגורמים הנלווים האלה. המוקד הוא תורה ו... תורה עם... ככלל. האם תורה אמורה להיות מרכזית או בלעדית? מבחינה מעשית, כל אחד מבין שהמציאות כופה עלינו עיסוקים אחרים. אך כיצד עלינו להתייחס למצב זה, מבחינה השקפתית וערכית? אנו עומדים כאן בפני ההיבט האנושי וההלכתי של הדילמה המיטאפיסית העומדת במרכז החלק הראשון של "נפש החיים". מצד אחד, "אין עוד מלבדו"; ומצד שני, "ואתם וכו' חיים כלכם היום" – הרי שיש עוד מלבדו. "בישיבה", סח לי פעם מו"ר הגאון ר' יצחק הוטנר זצ"ל, "צריך להיות כמו הקב"ה בשמים: אין עוד מלבדו". ואחרים יסיפו – לא רק בישיבה אלא בחיי בן ישיבה. נושא זה, פשר "כל האומר אין לו תורה וכו' אלא דאפילו תורה אין לו"¹⁶, מחייב דיון מקיף ומעמיק כשלעצמו, ולא במסה זו מקומו. אסתפק בציון כי לגבי שאלתנו, כאן אחד משורשי הוויכוח.

15. Matthew Arnold, "The Function of Criticism at the Present Time", in *The Portable* .
Matthew Arnold, p. 247 Cf.; *Culture and Anarchy*, ch.1 ; *ibid*, p. 473.

16. יבמות קט ע"ב; ברם, שם מדובר בזיקת לימוד למעשה ולא ביחס למישורים אחרים.

(ה)

עסקנו עד כה בשכר החכמה. אך יש בה גם, כמובן, צד של הפסד. בחלקו ברור, ובחלקו אפשרי. ההפסד הברור הוא באובדן המרץ, המשאבים, תשומת הלב, ובעיקר, הזמן, שבהיותם מופנים למישורים אחרים, אינם מיוחדים לתורה. ערב שהרמב"ם ייחד לאריסטו הוא לא עיין ברי"ף. שעה שהקדיש ר' יעקב עטלינגר לשירת שילך הוא לא המשיך בכתיבת ה"ערוך לנר". ואם בארזים הפגיעה כמותית גרידא, והיא הוודאית, באזובי הקיר היא בהחלט עלולה להפוך ולהיות איכותית. מעבר לנקודה מסויימת, העיסוק בחכמה יכול לכרסם באישיות תורנית, לא מפני ש"התקלקלה" על ידי ספיגת דעות ומידות קלוקלות אלא בגין ניתוק הנובע מדחיקת החול את הקודש. אם לחזור למשל של גרירת החיטים את האורז, יש לזכור כי בירושלמי נחלקו אמוראים האם יש להסתפק בחיטים בנותן טעם או שמא יש צורך ברוב. במקרה דנן, ביותר. אמנם סיכון זה אינו פונקציה של רמה למדנית ובקיאותית גרידא. הקובע אינו האם, בנוסח המפורסם, אדם מילא כריסו בש"ס ופוסקים במובן האובייקטיבי אלא עומק ועוצמת הזיקה התורנית הנפשית. האם מתעצבת אישיות מושרשת, דבקה בערכי תורה ושואפת בלהט להגשמתם, המשלבת חכמה עם תורה? או האם נרקמת דמות, אמנם דתית בזהותה ואמונתה ושומרת מצוה בארחות חייה, אך סתמית ופשוטת ביחסה לתורה ומסיחה דעתה הימנה? לא הכמות כשלעצמה תכריע את הכף. אך ברור שמשקלה משמעותי. המשורר האמריקאי-אנגלי, ת' ס' אליוט, החל ללמוד את לשון סנסקריט העתיקה ותרבות הודו בהתלהבות. לאחר שנתיים קטע את לימודיו מפני שהרגיש שהכניסה בעובי הקורה בהם עלולה לכרסם את הבסיס האמונתי-תרבותי, אשר למענו התעניין בנושא לכתחילה.

לא באובדן זמן כשלעצמו מדובר – ביטול תורה כבעיה הלכתית וערכית – אלא באובדן זהות. קמילת שורשים חמורה שבעתיים מנשירת פירות. חס להם לבני תורה או למוסדות תורה לזלזל בתופעה, ואל להם להקל בה ראש. מודעות לסיכון זה ודאי אינה מחייבת הסקת מסקנות קטיגוריות. בתנאים הנכונים, שילוב תורה וחכמה יכול בהחלט להצליח ולהניב פריחה רוחנית, למרות הקושי, אך הוא יצליח במידה שקיימת מודעות לקושי והתמודדות עמו.

אשר לשאלת ביטול תורה כשלעצמה, היא ללא ספק קריטית, הן מפאת הצמצום הבלתי נמנע בידיעת התורה, והן בגלל המצוה לשננה, אף כשהיא כבר ידועה, כמבואר בתשובת רבי ישמעאל המפורסמת (מנחות צט ע"ב): "שאל בן דמה בן אחותו של רבי ישמעאל את רבי ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: 'לא ימוש

ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה' – צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית". אך האם מכריע גורם זה לגבי ענייננו ועד כמה הוא מכריע. הרי מוקד הויכוח הוא בדיוק היש להגדיר כל עיסוק בחכמה כללית כביטול תורה. ברור, אף בהתחשב במשל הגרירה שהוצע לעיל, שאין אדם מקיים מצוות תלמוד תורה בקראו אריסטו או איינשטיין. אך האם עוון ביטול תורה מאפיין כל שעה בה נעדר קיום זה? בגמרא בסנהדרין (ה"ע"ב) מספר רב: "שמונה עשר חדשים גדלתי אצל רועה בהמה לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עובר". כלום מעלה מאן זהו על דעתו שהיה בכך משום ביטול תורה – אם כן, לפום ריהטא, רכישת מקצועיות זו, ברובה נטולת זיקה ישירה להלכות בכורות, לא היוותה תלמוד תורה ממש. קשה להניח שרב בירך ברכות התורה כשעסק בבדיקות אנטומיות – אך כלום ראה את שהותו בחווה כביטול תורתו? קיימות גם חוות לאבחנת מומי האדם: ספרות, היסטוריה, פסיכולוגיה. אם צודק המגדיר חכמה כללית כנטולת ערך רוחני, ודאי שאין ללומדה אלא בשעה שאינה מן היום ולא מן הלילה. אך הדוגלים בלגיטימיות העיסוק בה שוללים את ההנחה. כמה שיחות מוסר גלומות בסיום שירו של רוברט פרוסט על אודות עובר אורח העוצר ליד יער בערב מושלג:

The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I Sleep,
And miles to go before I sleep¹⁷.

ובאיזה ריכוז ועוצמת שלוה! איזה שגב, התמסרות, ויראת שמים משתקפים בשורה הנפלאה החותמת את סונטת מילטון על עיוורונו: They also serve who only stand and wait.¹⁸ כמה לקחים ניתן להפיק מהשלמת בורק עם המהפכה הצרפתית, אחרי מאבק מעמיק, עיקש, וממושך!¹⁹ אין, חלילה, לטשטש את השוני שבין תורה לחכמה. ברם, במידה שיש בחכמה, בנסיבות המתאימות ובמינון הנכון, לתרום לצמיחה רוחנית, העיסוק בה הופך, לא מצוה אמנם, אך הכשרה. גם זה איננו מהווה ביטול תורה אלא, במובן הרחב, קיומה.

17. "היער נאה, חשוך, ועמוק, אך יש לי הבטחות לקיים, ומילים ללכת טרם אישן, ומילים ללכת טרם אישן".

18. "אף הם משרתים, שרק עומדים ומחכים".

19. עיין סיום *Thoughts on French Affairs*, והתפעלות ארנולד מן הקטע: "That return of Burke upon himself has always seemed to me one of the finest things in English literature, or indeed in any literature." (Ibid, pp. 247–248)

צריך, כמובן, לסייג: "בנסיבות המאימות ובמינון הנכון". לא כל מקצוע תורם, לא כל אדם נבנה, ולא כל עיתוי הולם. אך העיקרון בעינו עומד. ואשר לדברי רבי ישמעאל, אין בהם כדי להכריע את המערכה, לא רק מפני שבהמשך מציינת הגמרא שהם שנויים במחלוקת (זה נושא חשוב כשלעצמו), אלא מפני שהמצדדים בערך תרבות כללית הולכים בעקבות הרמב"ם שהגדיר חכמה יוונית כתופעה די מוגבלת: "והיה אצל היוונים דברים מעין אלה מיוחדים אצל אומה זו שמשוחחים בהם מה שרוצים כעין רמזים וחידות... ודבר זה אין לי ספק שנשתקע ולא נשאר ממנו בעולם היום לא מעט ולא הרבה"²⁰. שורש היוכות, אם כן, אינו באותה גמרא אלא בהערכת חכמה כללית. ביחס לחיוב תלמוד תורה, קובע הר"ן (נדרים ח ע"א) כי "חייב כל אדם ללמוד תמיד יום ולילה כפי כוחו"²¹ – הווה אומר, תמיד, בניכוי זמן הנדרש למשימות לגיטימיות אחרות: פיזיות, כלכליות, אנושיות. במידה שחכמה מקדמת את החברה או את האדם, אם מפאת תרומתה ליישובו של עולם ואם מפאת העשרתה הרוחנית, אף העיסוק בה לא בהכרח שהוא מתנגש עם המצוה. אינה לחם או בישרא דתורא; אך אדם דואג גם לחמאה או, אם תרצו, לשאר ירקות.

(1)

בעיית ביטול תורה, על כל היבטיה, מתקהה לעומת סיכון חמור שבעתיים: פגיעה ברמת עבודת ה' של הלומד. היא עלולה להשתקף במישורים שונים: בקיום מצוות, כתוצאה מדילול הזיקה להלכה ורפיון מודעות לעוצמת והיקף דרישותיה. בחוויה הפנימית, כתוצאה מצלילות וקרירות אקדמית. ובעיקר, באמונה, בעקבות חשיפה לדעות וגישות פסולות. הסכנה ההשקפתית כשלעצמה מתפצלת לכמה כיוונים. ישנם תחומים אשר רוב רובם דברי כפירה ובלע – ביקורת המקרא היא דוגמא בולטת – ולגביהם, ניתן לומר, "שומר נפשו ירחק מהם", אלא אם כן קיים, בנסיבות מיוחדות, השיקול של "דע מה שתשיב". אחרים – כמו היסטוריה, למשל – חיוביים ואפילו חשובים כשלעצמם, אך בפועל מהווים שדי מוקשים, אם מפני שהם מחדירים תפיסות פסולות, כדוגמת פרספקטיבה דטרמיניסטית, לגבי ההיסטוריה בכלל, ואם מפני שתכנים ספציפיים מתנגשים עם דברים שבקדושה. פילוסופיה מתמודדת חזיתית עם יסודות האמונה, ופסיכולוגיה חותרת מתחת לאושיותיה חרישית. כמה סטודנטים מודעים לעומק הפער

20. פירוש המשניות, סוטה פ"ט מט"ו (בתרגום הרב קאפח).

21. השו"ת הרמ"ה, סימן רמח, ושו"ת הרא"ש, כלל טו, סימן ח.

שבין רוב האסכולות הפסיכולוגיות הרווחות לבין השקפת היהדות לגבי מהות האדם, מבנהו ויעודו? והספרות (או, אם תרצו, האמנות) היא בעיה עתיקה ורגישה – לא רק בגלל הסילוף המיטאפיזי וליבוני היצרים שחשש להם אפלטון, לא רק בגין החלאה הרבה שנצטברה בה, אלא דווקא בגלל הקסם והעוצמה המשתקפים בדברים היפים שבה, ההופכים אותה לחרב פיפיות. החל מסיפורי ילדים (בחילה בסמכות כבר ניתן לספוג מד"ר סוס) ועד לפסגות השירה. הפעלת הדמיון והרגש אמורים לעצב אישיות וערכים – ולעיתים, לכיוונים שאין רוח חכמים נוחה מהם. הסכנה קיימת במיוחד לגבי התרבות המודרנית, בה, הרבה יותר מאשר בעולם הקלאסי או של ימי הביניים, אור וחושך משמשים בעירבוביא. מה עוד, שחסרים תמרורים, ותמימים לא תמיד תופסים מה מוגש להם. יראים ושלמים שהיו סולדים מפרק באוגוסטינוס או תומס מאקווינו בולעים בלא יודעים את איבסן או את ויטמן.

את כל אלה אין להכחיש – ואדרבה, יש צורך להדגיש, כדי שהחלטות חינוכיות, ברמה אישית או מוסדית, תתקבלנה בתבונה ובאחריות. הזהירות והרגישות במישורים אלה היא מחוייבת ההלכה והמציאות גם יחד. הכרת הבעיה וחומריתה היא תנאי קודם למעשה להתוויית מדיניות תורנית ויישומה בנדון. וכאן יש צורך בעין פקוחה ואוזן כרויה לתהות על המצב בשטח ולהבחין במשתנים שבו. רבנו בחיי, כידוע, דגל בהתמודדות חזיתית ושורשית עם בעיות יסוד שבאמונה, כולל מציאות ויחוד הבורא, וכמעט לגלג על אמונה תמימה שלא רותכה בכור המבחן הזה²². אך הוא עשה זאת בדור בעל אופי דתי מובהק, שבו שרר ביטחון רב לגבי תוצאות ההתמודדות. היום, הסיכויים שונים לחלוטין, ומסופקני אם היה ממליץ על גישתו באותו להט. מרצה לפילוסופיה ששהה תקופה בשיעור של מו"ר, מרן הגר"ד סלוביצקי שליט"א, סיפר פעם כיצד בראשית לימודיו הפילוסופיים בא לשאול את הרב האם לעסוק בתחום הזה. הרב ענה לו כי אמנם ידוע שיש שמטוסים מתרסקים, ואף על פי כן, אנשים טסים. כעבור חמש שנים, כך סיפר, חשב להתקשר לרב ולבשר לו כי אמנם המטוס זה עתה התרסק. טרם עלייה למטוס יש לברר את טיב המטוס, רמת התחזוקה, רמת מערכות הבקרה ושיכלולו – ובעיקר, מיומנות הצוות. רק אז אפשר לשקול אפשרויות של שכר כנגד הפסד ולקבוע האם התועלת הברורה מצדיקה את הסיכון.

העקרונות, בכל אופן, צריכים להיות ברורים. אמות המידה לפיהן תיבחן תרבות כללית חייבות להיות תורניות, ולא להיפך. החשיפה לנושאים

22. עיין בהקדמתו ל"חובות הלבבות" וב"שער הייחוד".

רגישים אמורה להיות פונקציה של כושר הביקורת, הכלים והידע כאחד, של הנחשף והמערכת המלווה אותו. בנקודה הזאת אין להיבהל ואין להתגונן. גם הקאתולים וגם המארכסיסטים אינם מתביישים, ולמה ניכלם אנחנו? היא ערך הליבראליות אשר היא, ודאי שאין לדורשה בכל מחיר. אין לי צל של ספק כי העיסוק בחכמה כללית יכולה לתרום לאדם, ליהודי, ולבן תורה – לא רק מבחינה כלכלית או חברתית אלא אף מבחינה רוחנית. אף אין לי צל של ספק שהיא יכולה להזיק. הגברת הסיכוי וצימצום הסיכון, הישג רוב-תוך במיעוט קליפה, מחייבים התמודדות עם מספר שאלות שלא ניתן להשיב להן מענה אחיד: האם, מי, מתי, מה, כמה, כיצד. גם למחייבי החכמה והחינוך לה, שאלות אלו טעונות ליבון אחראי, מתוך חרדה לקדושת אהלי שם המשולבת בהערכה ליפיותו – והמדובר לא רק בברק חיצוני אלא בתכנים מהותיים – של יפת²³.

(ז)

לראשונה נזקקתי לדון בכתב בנושא הזה לפני קרוב לשלושים שנה, בנסיבות, אישיות וציבוריות, השונות למדי מאותן ששוררות כיום. בגשתי לכתוב עליו מחדש עבור קובץ זה, הקפדתי שלא לעיין במה שכתבתי אז, סמוך לסיום לימודי האקדמיים, כדי שהדברים לא יהיו חזרה נגרת אחרי העבר אלא ינק גם מן הניסיון שנצטבר מן המציאות של ההווה. אף על פי כן, מתבקשת איזו השוואה – שאם אני לא אעשנה, יעשנה איזה תלמיד ותיק. ובכן, בהסתמכי על זכרוני (אני עדיין מתעקש שלא לחזור ולקרוא), דומני שאם באתי להשוות דעותי בשתי התקופות לגבי שילוב תורה וחכמה, אשכיל לעשות זאת בקיצור ובבהירות: הצורך מורגש יותר, אך כמו כן הקושי. הצורך מורגש יותר – אם בגין תמורות שחלו בפרק הזמן הזה ואם מפני שגברה מודעותי אף למה שהיה קיים מזמן. שנים אלו ראו הרבה התפתחויות חיוביות בעולמנו הרוחני, אך נותרו ואף התחזקו כמה גורמים מכאיבים ומדאיגים. תקיפות, ואפילו תוקפנות גוברת. הכרת האדם והעולם – אותה "דעת" אשר בלעדיה, כך לימדונו רבותינו במדרש, תלמיד חכם נחות מנבלה²⁴ – רחוקה מלספק. רגישות אנושית רדודה משתקפת במיגזרים שונים – מתיפקוד לקוי של יושבי על מדין ועד שיגרת תוכן וצורה של הספדים תפלים. הבנת נפש הציבור החילוני – אחים, יריבים,

23. יש להניח כי דברי ר' יוחנן בגמרא במגילה (ט ע"ב) התייחסו ליופי כפי שיפת תפס אותו – כמישור "הו קלוס", בו השתזרו אסתטיקה, מוסר, ואמת.

24. ויקרא רבה א, טו. יש גורסים "נמלה" במקום "נבלה".

ושליטים כאחד – כושלת ביותר. מאבקים ציבוריים מתנהלים ללא פרספקטיבה היסטורית וללא תבונה פסיכולוגית, תוך כדי התעלמות כמעט כוללת מגמרא מפורשת: "ולפני עור לא תתן מכשול, במכה לבנו גדול הכתוב מדבר"²⁵. חמור מכל, בעשור האחרון נגלעו בקיעים מוסריים – מהונאת מימשל ארצות הברית על ידי כמה ממוסדות אנשי שלומנו ועד התפתחות המחתרת בארץ – אשר עוררו תהיות והותירו צלקות.

אינני כל כך תמים לחשוב שמידה של חכמה היא פתרון בטוח ומוחלט לתופעות אלה. אין מי שיערוב שהיא היתה אפילו תורמת לתיקון המצב. אך אני משוכנע שהסיכוי לכך הוא די גבוה. בכמה מישורים חשובים, יכולה תוספת חכמה כיום לשפר את רמת עולם התורה כשלעצמו, להעלות את כושר התמודדותו בתוך הציבור הרחב, ואף לרומם תוך כך את קרן כנסת ישראל כולה. בהעדרה, אנו עלולים לגשש בהווה, ולהותיר את חשבון המישגים לדור הבא.

ובכן, הצורך מורגש היטב; אך, כאמור, מאידך גיסא גבר גם הקושי. שילוב תורה וחכמה וחינוך לקראתו, מהווים, אפריורית, משימה קשה ומייגעת בכל עידן ועידן. אך כיום, הקושי מורגש במיוחד – אם בגין נסיבות חברתיות, ואם בגין צביון התרבות המודרנית הכללית. בארץ ובתפוצות, מושקעים מאמצים רבים בחינוך לתורה ולתעודה של ציבור שוחרי שילוב זה, ברמה זו או אחרת. ואמנם צמחו ממנו אנשים בעלי שיעור קומה למדנית ורוחנית, אך לא בשיעור מספיק. לגבי רבים וטובים, קצר המצע מלהשתרע. בלומדם בישיבות, הם יכולים להגיע להישגים איכותיים נאותים למדי, אך בהיותם, דרך כלל, בני חברה אשר גדלות בתורה אינה בראש מאווייה, היקף ידיעותיהם מצומצם והזיקה הנפשית של חלק גדול פושרת. יתירה מזו, בארץ, בה השואפים ללימודים אקדמיים פונים אליהם דרך כלל אחרי עוזבם את הישיבה, פורשים רוב העוזבים, למרבה הצער – ולהערכתך, ללא הצדקה אובייקטיבית – מתלמוד תורה מעמיק ואינטנסיבי במשך תקופת לימודיהם. בנסיבות כאלו, קשה להגיע לשלמות המיוחלת. לצמוח כתלמיד חכם אדם זקוק להתמסרות ממושכת ומאסיבית – על אחת כמה וכמה אם הוא שואף לרכוש גם מידת תרבות כללית. ברם, ברוב הציבור הזה – נקרא לו מודרני-אורתודוקסי, דתי-לאומי (ואני יודע שאין התיאורים זהים, אך ישנה חפיפה רבה), או כל שם נרדף – התמסרות בממדים מספיקים היא בדיוק שחסירה.

25. מועד קטן יז ע"א; והשווה קדושיץ לב ע"א, משם משתמע שהאב עובר רק אם הבן מגיב ופוגע בו, שלא כמשתמע מן הגמרא במועד קטן שבעצם הגירוי יש משום ולפני עור; ואכמ"ל.

לכך מצטרף קושי נוסף, הנובע מאופי התרבות המודרנית. אם עד סוף המאה השבע־עשרה היתה התרבות הכללית בעלת צביון דתי ברובה, וקרובה, במסגרתה ובכמה מתפיסותיה היסודיות, להשקפתנו, הרי שתהליך החילון הפוקד את העולם המערבי הכניס, במיגזרי הרוח והחברה, חייך ברור. נותרו אוצרות מהם ניתן לכרות, אך הזיקה הטבעית מתרופפת. בין שייקספיר (לא דמות "דתית" מובהקת, ואף על פי כן) לשאו, בין מיכאל אנג'לו למטיס או מנה, קיים פער – ולבן תורה יקל לדלות מן הראשונים יותר מאשר מן האחרונים. תהליך זה הולך ומחריף בדור האחרון. ככל שתרבות בתזמננו מתרחקת, השקפתית וערכית, משורשינו, ככל שכבוד אלוקים וכבוד צלם אלוקים פחות מורגש, ככל שעכשוויזם ומתירנות תופסים מקום מוסר איפוק ועבודה, מתעוררים אצל בני תורה נוגדנים לה – וממילא, לכל חכמה כללית.

בארץ נערמים עוד כמה מחסומים. "אמת קנה", אומר הפסוק – ולכל אמת מחירה, ולכל קונה תקציבו. בן תורה השוקל רכישת חכמה כללית בארץ עלול למצוא כי לעומת המצב בחוץ לארץ העלות גבוהה יותר, אך המשאבים מצויים פחות. מצד אחד, עומס השירות הצבאי, עם כל חשיבותו, מקשה על הוספת מרכיב חיצוני נוסף במערכת החינוך של בן תורה. מצד שני, המאמצים הנדרשים כדי להגיע להעשרה של ממש הם מעבר לממוצע ברוב קהילות הגולה, כתוצאה מחוסר המגע החי עם אחת מן המסורות הלאומיות המהוות אבני יסוד של תרבות המערב שיש ליהודי הנמצא באחד ממוקדיה. והרי רק עניין השפה מהווה משוכה רצינית – דבר המורגש כמעט בכל תחום (פרט, אולי, למדעי הטבע), אך הנוגע במיוחד לתחום שעסקתי בו מקרוב, תחום הספרות. קשה להעריך ספרות נכון כשקוראים את רובה בתרגום או תוך כדי שבירת שיניים. ואין כאן גם תחליף נאות ומספק בעברית. מעט מאוד מיצירת ימי הביניים מדברת ללבו של יהודי בן־זמננו, והיצירה המודרנית (בין שתי התקופות, הנוף הספרותי שומם ברובו) בעיקרה חילונית. כמה כבר אפשר לקרוא את עגנון או את זלדה? ועל כולם, בצומחה מתוך היהדות, ספרות עברית חילונית מתחככת עמה במישורין; והרבה יותר קשה לבן תורה, מחשבתית ופסיכולוגית, להבחין בין הקליפה לבין התוך שבה, מאשר ביחס לסופוקלס או לגיטה.

ובכן, בתוך עמי אנכי יושב. מרגיש את הצורך: חרד למישגים ציבוריים הנעשים בגין צמצום יתר ודואב על שערכים תורניים נשגבים – יפִי־נפש, ביקורת עצמית, חרדה לכבוד הבריות, רגישות הומאנית – הפכו, בקרב רבים, לנחלת השמאל החילוני. ומרגיש את הקושי: עוסק מדי יום בשפיר ושיליא של חינוך תלמידי חכמים עובדי ה', מודע לשגב ולמורכבות של האתגר כשלעצמו, ומבין כי הצבת יעד משנה נוסף מקשה־לעיתים, בהרבה

– על הגשמת המשימה. אינני שולל, חלילה, דרכים אחרות בתלמוד תורה ועבודת ה' – אדם צריך להיות גדוש שחצנות וטיפשות כאחת לפסול שיטה על ידה עוצבו, ובה דגלו, רוב גדולי ישראל. ובר מן דין, כלום ניתן לטעון שאי אפשר ליהודי לחיות על הלחם ללא חמאה. ברם, אני טוען ללגיטימיות של שילוב תורה וחכמה ומצביע על התועלת האישית והציבורית היכולה לצמוח הימנו. יודע היטב כי ההכרה בערך החכמה התכרסמה בדור החולף, עד כי חלק הארי של עולם התורה מתנער כיום מלימודי חול בכלל, וגם במוסדות המקיימים ואולי אף מעודדים אותם, הנטייה הדומיננטית היא לכיוון מדעי הטבע – אם מפני שהם בטוחים יותר, ואם מפני שהם מבטיחים יותר.

אף על פי כן, עדיין מקננת התקווה שישינו ויהיה ציבור רציני שירים את הכפפה, ויידע לגשר ולשלב. אם אמנם נגזר להכריע בין העולמות והערכים, אין כמובן מקום לספק הקל ביותר. אם במצבנו דהאידיא ניתן לרכוש תרבות כללית רק באובדן להיטות ל"מנחת חינוך" או ל"מסילת ישרים", אין הצר שווה בנזק המלך. את הנקודה הקריטית הזאת צריך לבחון בכנות וביסודיות. רעיון אינו נבחן רק בחזונו אלא לפי תוצאותיו. אך, כאמור, מקננת התקווה והאמונה שהדבר אפשרי. ולצידו, פועמת השאיפה לפיתוח התשתית החינוכית והחברתית הדרושה להצלחה נרחבת של הרעיון. פאראדוקסאלית, הציבור הראוי ביותר, מבחינה תורנית, לשילוב הנכסף הוא זה שאין לו שום עניין בו: העולם המכונה "חרדי". עולם זה משקיע רבות בהקנאת ידיעת ואהבת התורה בצורה מאסיבית ואינטנסיבית משנות הילדות, בהיקף ובמסירות שעדיין חסרים במיגזרים אחרים. ולגבי ילד ובחור שספגו אווירה ורכשו מטען נאות, כושר ההתמודדות עם האתגר של שילוב תורה וחכמה יגבר בהרבה. בנקודה זו, יש לקנא בעולם החרדי – אך לא להסתפק בקנאת סופרים אלא לפעול במקביל, לא על ידי ביטול לימודי חול אלא על ידי הגברת הנטל הלימודי בכלליותו. אפשר לזכות די הרבה מהפקר הפנאי הקיים כיום; ואם כי זכינו, בשנים האחרונות, לתזוזה חיובית לכיוון זה, עדיין כברת דרך לפנינו.

בינתיים, אנו זוכים להצלחה חלקית, מגשימים את מלוא מבוקשנו רק לגבי חלק מתלמידינו, משיגים אותו למחצה לשליש ולרביע לגבי הרבה אחרים, ונוחלים לא מעט אכזבות. במצב דהיום, עלינו להדריך את בנינו ואת חניכינו בעינים נישאות ומפוכחות כאחת – בהתחשבות במצוי כברצוי, בהכרת השוני שבין ציבורים ושלבים שונים במערכת החינוך, ובכוננות להשיב תשובות שונות למה שהינן בעצם שאלות שונות. ציבור היעד, ההיקף, המסגרת, העיתוי, הקצב והדרך – את כל אלה יש לשקול בגמישות ובאחריות, אך את היעד – פיתוח בני תורה יראי שמים, בעלי מטען חכמה בסיסי, ובני זיקה לרבדיה המתקדמים הנמצאים, מעשית ופסיכולוגית,

בהישג ידם – ניתן להציב כערך "טובה חכמה עם נחלה, ויתר לראי השמש"²⁶.

26. קהלת ז, יא; ועיין ב"מדרש רבה" (ז, כב) על אתר: "טובה חכמה כשהיא עם נחלה דבר אחר טובה חכמה כשיש עמה נחלה, דתנינן תמן באבות רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ וכו'". המפרשים על אתר פירשו ש"חכמה" מתייחסת לתורה, ו"נחלה" לדרך ארץ. אך ניתן לפרש להיפך, ש"נחלה" היא תורה, על משקל "מורשה קהלת יעקב", וכמשתמע מהמשך המדרש: "דבר אחר טובה חכמה טובה חכמתו של משה שנאמר (משלי כא) 'עיר גבורים עלה חכם' – "עם נחלה שהנחיל תורתו לישראל". והשווה בכורות נב ע"ב.